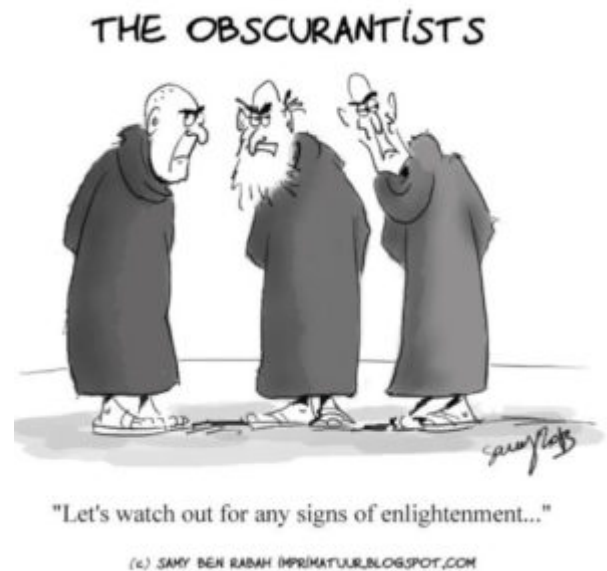

Διώξεις φιλοσόφων στην Αρχαία Ελλάδα και σύγκριση με το Βυζάντιο

Στην προηγούμενη δημοσίευση κάναμε μια συνολική σύγκριση των αξιών του Βυζαντίου και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στο οποίο φάνηκε το πολιτισμικό χάος που υπήρξε ανάμεσά τους. Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός απέπνεε ελευθερία, χαρά, λατρεία για το ωραίο και υγιές, και διάθεση για γνώση. Ο βυζαντινός πολιτισμός σε αντίθεση την πίστη και την υποταγή. Μας έμεινε μια εκκρεμότητα για κάποιες περιπτώσεις δίωξης συγκεκριμένων φιλοσόφων στην αρχαιότητα που πρέπει να δούμε αναλυτικότερα, γιατί κάποιοι νέο-απολογητές κάνουν την τρίχα τριχιά.

Όταν καταλαβαίνεις ότι υποστηρίζεις ένα ολοκληρωτικό σύστημα όπως ήταν το Βυζάντιο αλλά κυρίως το εκκλησιαστικό κατεστημένο του και την ιδεολογία του, και όταν διαπιστώνεις ότι ο θεώρησή σου αυτή κατηγορείται για την απηνή δίωξη της άλλης άποψης, τότε και εφόσον είσαι υποκριτής, ψάχνεις να βρεις όσα ψήγματα αντίστοιχης μεταχείρισης μπορείς στους προηγούμενους, μεγαλώνοντας τα και θεωρώντας ότι έτσι οι θεωρίες σου και οι απορρέουσες πράξεις που οδήγησαν σε καταστροφές των "άλλων" καθαγιάζονται. Έτσι σήμερα υπάρχουν Νεοέλληνες χριστιανοί απολογητές που κατηγορούν την αρχαία Ελλάδα για σκοταδισμό και μια ενδεικτική μόνο σελίδα είναι εδώ.

Μια λοιπόν από αυτές τις σοφιστείες είναι ότι η αρχαία ελληνική θρησκεία και αρχαία ελληνική κοινωνία ήταν σκοταδιστική και καταδικαστική για την ελεύθερη σκέψη και ειδικά για τους φιλοσόφους και για να το δικαιολογήσουν αυτό, απαριθμούν κάποιους από αυτούς τους σοφούς που διώχθηκαν. Έτσι σήμερα θα ασχοληθούμε με το θέμα αυτό και θα κάνουμε φυσικά και αντίστοιχη σύγκριση με το Βυζάντιο .

Περιεχόμενα

1. Η αρχαία ελληνική κοινωνία
2. Η αρχαία θρησκεία
3. Έλληνες σοφοί και ο ολοκληρωτισμός του Βυζαντίου
4. Ο Αγών σαν αξία
5. Διώξεις φιλοσόφων
  - 5.1. Πυθαγόρας
  - 5.2. Σωκράτης
  - 5.3. Αναξαγόρας ο Κλαζομένιος
  - 5.4. Διαγόρας ο Μήλιος
  - 5.5. Πρωταγόρας
  - 5.6. Αριστοτέλης
  - 5.7. Πρόδικος ο Κεΐος
  - 5.8. Θεόδωρος ο Κυρηναίος ο Άθεος
  - 5.9. Στίλπων ο Μεγαρεύς
  - 5.10. Αρίσταρχος ο Σάμιος
  - 5.11. Μια κριτική για όλα αυτά
6. Οι άλλοι φιλόσοφοι;
7. Συμπεράσματα

1. Η αρχαία ελληνική κοινωνία

Αρχικά να πούμε ότι η αρχαία ελληνική κοινωνία δεν ήταν μια κοινωνία άβουλων και ήρεμων αγγέλων. Ήταν μια ζωντανή κοινωνία που η συνθήκη αυτή η οποία ξεκινάει από την άμιλλα και τελειώνει στον ανταγωνισμό, δηλαδή ο συνεχής αγώνας με νόμιμα και μη μέσα για διάκριση, επικρατούσε παντού. Αυτός είναι και ο λόγος που μαζί με την ελευθερία της σκέψης, κατάφερε να προχωρήσει και να συνθέσει καταστάσεις, κάτι που το Βυζάντιο δεν έκανε. Ο Νίτσε θεωρούσε ότι ο “Αγών” ήταν η κινητήρια δύναμη του Ελληνικού Πολιτισμού. Με αυτή τη λογική το

να κατηγορήσει στην αρχαία μας εποχή κάποιος κάποιον άλλο για κάτι, ήταν το σύνηθες και δεν σήμαινε απαραίτητα την καταδίκη κάποιου ή τον σκοταδισμό της κοινωνίας, αλλά τα προσωπικά αισθήματα αυτού που προβάλλει το αίτημα αυτό. Αν η κατηγορία αυτή έφθανε στην Εκκλησία του Δήμου ή σε δικαστήριο, τότε φυσικά αλλάζει το πράγμα και εκεί η τοπική κοινωνία αποφασίζει δημοκρατικά αν ο κατηγορούμενος είναι επικίνδυνος ή όχι για να τιμωρηθεί. Και αν αποφασισθεί κάτι τέτοιο, είναι αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής του Δήμου ή του λαϊκού δικαστηρίου και για το καλό της πόλης.

Αντίστοιχα στο Βυζάντιο δεν υπήρχαν ενεργοί πολίτες αλλά άβουλοι υπήκοοι που δούλευαν για το συμφέρον του αυτοκράτορα. Δεν υπήρχε σαν αξία η άμιλλα, μόνο ο ανταγωνισμός στην δουλικότητα. Ποιος ήταν ο καλύτερος σε αυτήν και ποιος ξεχώριζε από αυτήν. Έτσι μια κατηγορία εύκολα κινούσε την κοινωνική ή πολιτική ή θρησκευτική κατακραυγή και οι διώξεις αυτών που είχαν λίγο διαφορετική άποψη από την κυρίαρχη, ήταν το σύνηθες. Γιατί η διαφοροποίηση σήμαινε αίρεση και η αίρεση στο Βυζάντιο ήταν κατακριτέα.

Αντίθετα στην Αρχαία Εποχή πάντα υπήρχε πολυφωνία και διαφορετικές ιδέες.

2. Η αρχαία θρησκεία

Ως προς την αρχαία ελληνική θρησκεία τώρα θα πρέπει να τονιστεί ότι δεν υπήρχε οργανωμένο ιερατείο, όπως έγινε επί Βυζαντίου, αλλά το σημαντικότερο δεν υπήρχε καθορισμένο δόγμα. Μια διαφοροποίηση στον τρόπο κατανόησης του θείου από αυτή των πολλών, δεν ήταν εξ ορισμού αρνητική όπως στο Βυζάντιο, ούτε είχε σημασία στο ποιοι ήταν αυτοί οι θεοί και για τον λόγο αυτό η κάθε πόλη τιμούσε άλλους θεούς και ήρωες από τις άλλες πόλεις. Εδώ κολλάει και ο βωμός “τω αγνώστω θεώ”, δηλαδή σε οποιονδήποτε θεό δεν είναι ακόμα γνωστός, αφού οι θεοί ήσαν άπειροι και όλοι άξιοι τιμής. Με αυτή τη λογική και οι ξένες λατρείες επίσης γινόντουσαν εύκολα αποδεκτές και δεν υπήρχε κανένας κοινά ξεκάθαρος τρόπος του πως ο κάθε ένας βλέπει τους θεούς και αυτό φαίνεται από τους φιλοσόφους και τις διαφορετικές τους απόψεις.

Αντίθετα στο Βυζάντιο υπήρχε αυστηρά υποχρεωτική μονοδοξία στο ένα και μοναδικό δόγμα που επέβαλε η Εκκλησία και αυτό με αποκλειστικό τρόπο ακόμα στην παραμικρή του λεπτομέρεια (η διαφορά του να θεωρείς τον Ιησού ομοιούσιο

αντί του επίσημου ομοούσιου, ή αντίστοιχα η θεώρηση ότι η Παναγία ήταν χριστοτόκος αντί θεοτόκος, είχαν τραγικά αποτελέσματα) και κάθε τέτοια ή άλλου είδους απόκλιση τιμωρούταν σαν αιρετική για τον λόγο αυτό και σταμάτησε η φιλοσοφία.

Το σημαντικό όμως είναι ότι στην αρχαία Ελλάδα και στο καθεστώς της αρχαίας θρησκείας παρήχθη Πολιτισμός, ενώ στο Βυζαντίο και σε καθεστώς χριστιανισμού πίστη και υποταγή.

3. Έλληνες σοφοί και ο ολοκληρωτισμός του Βυζαντίου

Το σημαντικότερο επίτευγμα των Ελλήνων σοφών ήταν ότι ξεχώρισαν τον κόσμο των θεών από τον φυσικό κόσμο, και μελετούσαν τα φυσικά φαινόμενα με την λογική και όχι σαν αποτέλεσμα θεϊκής παρέμβασης. Αλλά και τους ίδιους τους θεούς άλλος τους έβλεπε κυριολεκτικά σαν υπερφυσικές οντότητες, άλλος σαν σύμβολα, άλλος σαν αδιάφορους για τον άνθρωπο, άλλος σαν οντότητες που δεν είχαν τίποτα το υπερφυσικό, άλλος σαν την θεοποίηση αρχαίων ηρώων και φθάσαμε στους Σοφιστές που ξεκάθαρα είπαν ότι είναι ανθρώπινες νοητικές κατασκευές δημιουργημένες για ηθικούς λόγους.

Στο Βυζάντιο δεν υπήρχε τέτοια δυνατότητα. Υπήρχε καθορισμένο και υποχρεωτικό δόγμα και κάθε διαφορετική παρέκκλιση από αυτό, αυτό που ήταν επίσημο, ήταν εξορισμού καταδικαστέα. Η δε φύση τέλος ήταν επίσης εξορισμού πλήρως ελεγχόμενη από τον Θεό κατά τη Βυζαντινή Εποχή. Κάθε διαφοροποίηση σε αυτές τις θέσεις μπορούσε να βλάψει το δόγμα και αποφεύγεται από τους λόγιους με αυτολογοκρισία και όσοι ξέφευγαν και το έκαναν, είχαν συχνότατα προβλήματα.

Η βασική διαφορά ήταν ο ολοκληρωτισμός με την σύγχρονη έννοια. Στην αρχαία εποχή ναι μεν όλοι απέβλεπαν στο καλό της πόλης και αν αυτή θεωρούσαν ότι κινδύνευε μπορούσε κάποιος να τιμωρηθεί για αυτό, αλλά με τα έργα του. Το τι πίστευε ελάχιστα ενδιέφερε. Στο Βυζάντιο όμως η πίστη ήταν η πιο σημαντική αξία και έπρεπε να είναι κοινή για όλους και να συμπίπτει με την επίσημη του κράτους. Αυτό είναι που στην νεώτερη εποχή προσπαθεί ο ολοκληρωτισμός, την

ολοκληρωτική υποδούλωση του πνεύματος του ανθρώπου σε μια ιδεολογία. Το Βυζάντιο ήταν μια ολοκληρωτική κοινωνία όπως θα δούμε και σε επόμενη δημοσίευση.

4. Ο Αγών σαν αξία

Μιλήσαμε πριν για τον Αγώνα που ήταν μια σημαντική αξία στον αρχαίο κόσμο. Στον πολιτικό τομέα αυτό έφερε την Δημοκρατία. Η δημοκρατία δεν είναι κάτι άλλο από την άμιλλα και τον ανταγωνισμό των προυχόντων ή φατριών που θέλουν εξουσία, ώστε πάντα να υπάρχει ένα δυνατό αντίπαλο δέος που σε κάθε λάθος των αντιπάλων θα επωφεληθεί, αλλά θα πρέπει να πείσει τον λαό για αυτό με επιχειρήματα και ο λαός να πάρει την απόφασή του. Στο Βυζάντιο το μόνο που ενδιέφερε τις διάφορες ελίτ ήταν η δουλικότερη εμφάνιση στον αυτοκράτορα ή ο προσεταιρισμός πιθανού διαδόχου. Δεν είχαν να πείσουν τον κόσμο, αλλά να σπρώξουν τις μάζες σε ακραίες καταστάσεις όταν υπήρχε για αυτές πρόβλημα και σε αυτό χρησιμοποιούσαν συχνά την Εκκλησία. Ο ενεργός πολίτης έγινε μαζάνθρωπος και η θρησκεία ένα μέσο ελέγχου του. Αυτό δεν υπήρχε στην αρχαία Ελλάδα σε αυτή τη μορφή.

Στην διάνοηση της αρχαίας Ελλάδας ο “Αγών” αυτός έφερε τις διαφορετικές φιλοσοφικές σχολές, που από τις ξεχωριστές μεθόδους ή συμπεράσματα της κάθε μίας, προέκυπτε μια σύνθεση ή κάτι διαφορετικό. Επειδή όμως οι φιλόσοφοι δεν έχουν εξουσία στα πλήθη όπως έχουν οι πολιτικοί, οι δε θέσεις τους προωθημένες σε σχέση με τα πλήθη, είναι προφανές ότι η θέση τους ήταν πιο επισφαλής σε περίπτωση διαβολής και η διαβολή τότε ήταν κάτι το σύνηθες. Άλλωστε θα δούμε ότι πολλοί φιλόσοφοι στην Αθήνα ήσαν έποικοι και όχι γηγενείς, άρα η θέση τους ακόμα πιο επισφαλής. Δεν μπορούμε όμως επ’ ουδενί να παρομοιάσουμε τις δύο αυτές διαφορετικές καταστάσεις της διάνοησης της αρχαίας μας εποχής και του Βυζαντίου.

Σε μια δημοκρατική κοινωνία όποιος έπειθε τους πολίτες ή τα αντίστοιχα δικαστήρια για την ανηθικότητα ή επικινδυνότητα κάποιου, μπορούσε να τον εξορίσει ή να τον καταστρέψει. Αυτό ήταν μια καθαρά δημοκρατική θέση, άσχετα αν σήμερα επηρεασμένοι από τα Δικαιώματα του Ανθρώπου που θεσπίστηκαν τον δέκατο όγδοο αιώνα μετά από την Γαλλική Επανάσταση, ξέρουμε ότι αυτά δεν μπορούν να μπαίνουν ποτέ στην βάσανο της λαϊκής ετυμηγορίας. Τότε όμως ήταν

μια απόδειξη ότι η δημοκρατία δουλεύει και ότι δεν αφήνει κανέναν να ξεχωρίσει πολύ από τους άλλους γιατί τότε μπορεί να γίνει επικίνδυνος για το σύνολο (φόβος να γίνει τύραννος). Το είδαμε αυτό στον εξοστρακισμό του Αριστείδη του Δίκαιου. Βέβαια η ίδια η αθηναϊκή πολιτεία κατάλαβε ότι ο εξοστρακισμός είχε ξεφύγει τελείως από την αρχική του έννοια και στην εξέλιξή της τον κατάργησαν. Δεν έπαψαν όμως φυσικά οι διαβολές και οι συγκρούσεις μέσα στο καθεστώς του Δήμου. Και ο Δήμος είχε αξία και ήταν σημαντική αξία.

Η αρχαία κοινωνία μπορεί ίσως να έβλεπε με καχυποψία την έντονη κοινωνική διάκριση, όχι όμως τις ιδέες και το αποτέλεσμα ήταν ότι μέσα σε εκατό χρόνια εμφανίστηκαν εκατοντάδες φιλόσοφοι που τους περισσότερους από αυτούς τους μνημονεύουμε ακόμη σήμερα, γιατί παρά την λογοκρισία της φιλοσοφίας και το μίσος για την αρχαία διανόηση κατά τη Βυζαντινή Περίοδο, οι ιδέες τους και κάποια κείμενά τους επιβίωσαν. Λίγα είναι η αλήθεια, το 90% της ελληνικής γραμματείας έχει χαθεί σήμερα και μόνο ένα 10% έχει σωθεί, αλλά αυτό έχει αναλυθεί στο θέμα της παιδείας του Βυζαντίου. Το σημαντικό όμως είναι ότι η φιλοσοφία παρά τις κάποιες αντιδράσεις άνθισε για μια χιλιετία, δημιούργησε πρωτογενή γνώση και τέλος δημιούργησε επιστήμη και τεχνολογία. Αντίστοιχα στο Βυζάντιο δεν έχουμε τίποτα από αυτά πέρα από έναν υπομνηματισμό των παλαιότερων. Η φιλοσοφία μετατρέπεται σε θεολογία αυστηρά καθορισμένη, δεν υπάρχει έρευνα και νέα γνώση πέρα από εξαιρέσεις στην αρχιτεκτονική, και σε ανώδυνες επιστήμες, ακόμα και οι παλιές ξεχάστηκαν, η δε τεχνολογία ειδικά μετά την Πρώιμη Βυζαντινή Εποχή επιστρέφει στο να γίνει εμπειρική.

5. Διώξεις φιλοσόφων

Παρόλα αυτά επειδή κάποιοι φιλόσοφοι όντως διώχθηκαν στην αρχαία εποχή και μας τους φέρνουν συχνά σαν παράδειγμα για να δείξουν τον “σκοταδισμό” της αρχαίας Ελλάδας, αξίζει να δούμε τις περιπτώσεις αυτές και αν μπορούν να συγκριθούν με τις αντίστοιχες διώξεις στο Βυζάντιο που έχουν αναλυθεί εδώ και εδώ, όπως και στην σειρά δημοσιεύσεων Γιατί Η Αναγέννηση έγινε στην Δύση .

5.1. Πυθαγόρας

Αναφέρεται συχνά η διαβολή του Πυθαγόρα από τον Κύλωνα τον Κροτωνιάτη γιατί αν και ήταν πλούσιος και σημαντικός αριστοκράτης δεν τον δέχτηκε στη σχολή του ο Πυθαγόρας και για αυτό αυτός θύμωσε, τον κατηγορήσε ως ανήθικο στους συμπολίτες του, κάποιοι από αυτούς του έκαψαν το σπίτι και διέλυσαν τη σχολή και αυτό φέρεται ως επιχείρημα ότι διώκεται η γνώση.

Το πώς πέθανε ο Πυθαγόρας δεν το ξέρουμε. Ο ίδιος ο Διογένης ο Λαέρτιος που έχει συγκεντρώσει όλες τις πληροφορίες αναφέρει από την παράγραφο 39 και μετά , πέντε διαφορετικές απόψεις για το τέλος του Πυθαγόρα, στις δύο εμπλέκεται η υπόθεση του θυμωμένου μαθητή.

Γενικά ο Πυθαγόρας είναι μια μυθική προσωπικότητα και στην πραγματικότητα τίποτα για αυτόν δεν είναι δεδομένο ιστορικά.

5.2. Σωκράτης

Για τον Σωκράτη δεν χρειάζεται να πούμε πολλά. Είναι γνωστή η δίκη και η απολογία του. Είναι γνωστός επίσης αρκετά καλά ο βίος του και η κατηγορία ότι έπαιρνε λεφτά για να διδάσκει στους νέους απίθανα πράγματα (σχετική κατηγορία του Αριστοφάνη από τις *Νεφέλες*), ήταν ξεκάθαρη αστήριχτη διαβολή για προσωπικά ή συντηρητικά αίτια, όπως και η κατηγορία περί αθεΐας. Η όλη ιστορία είχε να κάνει με τον φόβο των συντηρητικών για τους Σοφιστές, που με την χρήση του λόγου μπορούσαν να ανατρέπουν επιχειρήματα και για αυτό τους κατηγορούσαν ότι διέφθειραν τους νέους. Ο Σωκράτης βρέθηκε σαν βολικός κατηγορούμενος γιατί φαίνεται να είχε γίνει ενοχλητικός (ήταν και κακάσχημος) από τις συνεχείς ερωτήσεις και εκμαιεύσεις προβλημάτων από αρκετούς που κατά τα άλλα περνούσαν ως αξιοπρεπείς πολίτες. Οι πολίτες φαίνεται να τον καταδίκασαν πάντως γιατί στην απολογία του φάνηκε αλλαζονικός, θεωρώντας ότι έπρεπε να τον σιτίζουν δωρεάν για τις υπηρεσίες του, ειρωνευόμενος τελικά τους δικαστές του. Αργότερα το μετάνιωσαν και τιμώρησαν τους κατηγορούς του. Σχεδόν όλοι οι λόγιοι της εποχής κατέκριναν την απόφαση.

5.3. Αναξαγόρας ο Κλαζομένιος

Είναι ένας φιλόσοφος που θεωρούσε σαν αιτία όλων τον Νου. Έζησε 72 χρόνια, άρχισε να φιλοσοφεί από τα 20 και έμεινε στην Αθήνα 30 χρόνια (7).

Ως προς την δίκη του διαφορετικά πράγματα λέγονται. Γράφει ο Διογένης:

*Ο μεν **Σωτίων** εις το σύγγραμά του “διαδοχή των φιλοσόφων” γράφει ότι καταγγέλθηκε από τον Κλέωνα ως ασεβής “άσεβείας κριθῆναι”, γιατί “τὸν ἥλιον μύδρον ἔλεγε διάπυρον”, αλλά τον υποστήριξε ο Περικλής που ήταν μαθητής του και του επιβλήθηκε ποινή 5 ταλάντων και εξορία. Ο **Σάτυρος** όμως στους “Βίους” του λέγει ότι η κατηγορία υποβλήθηκε από τον Θουκυδίδη που ήταν πολιτικός αντίπαλος του Περικλή και τον κατηγορήσε “οὐ μόνον άσεβείας αλλά καὶ μηδισμοῦ” και ερήμην καταδικάσθηκε σε θάνατο (12). Ο **Έρμιππος** λέγει στους “βίους” του ότι φυλακίστηκε για να εκτελεστεί και ότι ο Περικλής τους έπεισε να τον ελευθερώσουν αλλά ο Αναξαγόρας μη δυνάμενος να δεχθεί την προσβολή αυτοκτόνησε. Ο **Ιερώνυμος** όμως στο 2 ° βιβλίο των “Σποράδην ὑπομνημάτων” του αναφέρει ότι ο Περικλής τον παρουσίασε στο δικαστήριο τόσο καταβεβλημένο από την αρρώστια, ώστε μάλλον από συμπόνια τον άφησαν ελεύθερο. Τελικά όμως αποτραβήχτηκε στη Λάμψακο όπου και πέθανε (13-14).*

Το σίγουρο είναι ότι η κατηγορία του είχε σκοπό να βλάψει τον Περικλή και ήταν εύκολη περίπτωση γιατί αν και Ίων, δεν ήταν γηγενής Αθηναίος.

5.4. Διαγόρας ο Μήλιος

Ο Διογένης τον αναφέρει σε άσχετο χωρίο στον ΣΤ 59 και δεν έχουμε πολλά στοιχεία πέρα από το προσωνύμιο άθεος. Κάποιες πληροφορίες αναφέρουν ο Κικέρων και ο Σέξτος Εμπειρικός. Ο Σέξτος αναφέρει ότι θεωρούσε σημαντική την Τύχη και τον Δαίμονα, αλλά όταν αδικήθηκε από κάποιον που πάτησε τον όρκο του και δεν έπαθε τίποτα μεταστράφηκε και έλεγε ότι δεν υπάρχει θεός. Εδώ είναι η πληροφορία που δίνει ένας χριστιανός του δεύτερου αιώνα ο Αθηναγόρας:

Οι Αθηναίοι λογικά αποκάλεσαν τον Διαγόρα άθεο γιατί όχι μόνο τα ορφικά φανέρωσε αλλά και τα ελευσίνια και τα μυστήρια των Καβείρων, και ένα ξόανο

του Ηρακλή έκοψε για να μαγειρέψει λαχανικάδιακηρύττοντας ξεκάθαρα ότι δεν υπάρχει θεός.

Διαγόρα μὲν γὰρ εἰκότως ἀθεότητα ἐπεκάλουν Ἀθηναῖοι, μὴ μόνον τὸν Ὀρφικὸν εἰς μέσον κατατιθέντι λόγον καὶ τὰ ἐν Ἐλευσίῃ καὶ τὰ τῶν Καβίρων δημεύοντι μυστήρια καὶ τὸ τοῦ Ἡρακλέους ἵνα τὰς γογγύλας ἔψοι κατακόπτοντι ξόανον, ἄντικρυς δὲ ἀποφαινομένῳ μῆδὲ ὄλως εἶναι θεόν· (Πρεσβεία υπέρ Χριστιανῶν σελ. 3)

Για την εξορία του έχουμε την πληροφορία από τον Λυσία ότι αφού επικηρύχθηκε για ένα τάλαντο έφυγε από την Αθήνα πριν τον δικάσουν:

τοσοῦτον δ' οὗτος Διαγόρου τοῦ Μηλίου ἀσεβέστερος γεγένηται: ἐκεῖνος μὲν γὰρ λόγῳ περὶ τὰ ἀλλότρια ἱερὰ καὶ ἑορτὰς ἡσέβει, οὗτος δὲ ἔργῳ περὶ τὰ ἐν τῇ αὐτοῦ πόλει. ὀργίζεσθαι οὖν χρή, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῖς ἀστοῖς ἀδικοῦσι μᾶλλον ἢ τοῖς ξένοις περὶ ταῦτα τὰ ἱερά: τὸ μὲν γὰρ ὡσπερ ἀλλότριόν ἐστιν ἀμάρτημα, τὸ δ' οἰκεῖον. [18] καὶ μὴ οὖς μὲν ἔχετε ἀδικοῦντας ἀφίετε, τοὺς δὲ φεύγοντας ζητεῖτε συλλαμβάνειν, ἐπικηρύττοντες τάλαντον ἀργυρίου δώσειν τῷ ἀπάγοντι ἢ ἀποκτείναντι (Κατὰ Ἀνδοκίδου_ασέβειας 17)

Έχει ενδιαφέρον ότι η διώξή του έγινε μετά από την καταστροφή της πατρίδας του της Μήλου (κατά το Σούδα συνελήφθη ως δούλος που τον ελευθέρωσε ο Δημόκριτος (Diagoras Adler D 523)) από τους Αθηναίους, που σημαίνει ότι ως έποικος και πρώην δούλος από εχθρική εκείνη την εποχή πόλη – μάλιστα δωρική που κατέστρεψαν, ήταν εύκολο να τον υποπτεύονται και να έχει προβλήματα ακόμα και αν δεν είχε αυτές τις απόψεις.

5.5. Πρωταγόρας

Είναι αυτός που έλεγε :

“πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν.”

Σύμφωνα με τον Διογένη λοιπόν οι Αθηναίοι τον εξόρισαν γιατί ανέφερε ότι δεν ξέρουμε τίποτα περί θεών αν υπάρχουν ή όχι, λόγω της σύντομης ανθρώπινης ζωής

και το ότι είναι ένα σκοτεινό ζήτημα. Μάλιστα συνέλεξαν όλα τα βιβλία του στην αγορά και τα έκαψαν.

“περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι οὔθ’ ὡς εἰσὶν, οὔθ’ ὡς οὐκ εἰσὶν· πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα

52 εἰδέναι, ἢ τ’ ἀδηλότης καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου.” διὰ ταύτην δὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ συγγράμματος ἐξεβλήθη πρὸς Ἀθηναίων· καὶ τὰ βιβλία αὐτοῦ κατέκαυσαν ἐν τῇ ἀγορᾷ, ὑπὸ κήρυκι ἀναλεξάμενοι παρ’ ἐκάστου τῶν κεκτημένων.Θ 52

Μόνο που αυτό μάλλον είναι μεταγενέστερος μύθος αφού ο πιο σύγχρονός του Πλάτωνας έχει ένα σχετικό χωρίο στον Μένωνα (91d-92a) σε απάντηση στον Άνυτο, ο οποίος Άνυτος ισχυρίστηκε ότι οι σοφιστές ήταν απατεώνες, διέφθειραν τους νέους και έπαιρναν λεφτά για αυτό. Αναφέρει λοιπόν ο Πλάτων για να τον αντικρούσει, ότι ο ποιο δοξασμένος από όλους αυτούς ήταν ο Πρωταγόρας που ενώ πληρωνόταν καλύτερα από όλους, δεν διέφθειρε τους νέους, αντίθετα πέθανε στα εβδομήντα του ήταν στην τέχνη για σαράντα χρόνια και συνέχιζε να απολαμβάνει τιμές.

Οἶμαι γὰρ αὐτὸν ἀποθανεῖν ἐγγὺς καὶ ἐβδομήκοντα ἔτη γεγονότα, τετταράκοντα δε ἐν τῇ τέχνῃ ὄντα· καὶ ἐν ἅπαντι τῷ χρόνῳ τούτῳ ἔτι εἰς τὴν ἡμέραν ταυτηνὴ εὐδόκιμῶν οὐδὲν πέπαιται. (Μένων 91e)

5.6. Αριστοτέλης

Ο Αριστοτέλης βρέθηκε στην Αθήνα επίσης σαν μέτοικος κατά την εποχή του θανάτου του Μεγάλου Αλεξάνδρου και ως φιλομακεδόνας κατηγορήθηκε από τους δημοκρατικούς. Φυσικά ο ευκαιρότερος τρόπος για διαβολή ήταν ο ίδιος με αυτόν του Σωκράτη, ότι διαφθείρει τους νέους. Είναι προφανές ότι η κατηγορία ήταν προσχηματική και δεν είχε ουσία αφού ο Αριστοτέλης ούτε είχε σχέση με τους παλαιότερους Σοφιστές ούτε έκανε κάποιο σχόλιο για τους θεούς που θα μπορούσε να θεωρηθεί κακό. Τελικά έφυγε από την Αθήνα για να αποφύγει την όποια δίκη ενώ η σχολή του, το Λύκειο, συνέχισε να λειτουργεί υπό τον μαθητή του Θεόφραστο. Σύμφωνα δε με τον Διογένη που αντιγράφει τον Φαβωρίνο, ο ιεροφάντης Ευρυμέδον ή ο Δημόφιλος είναι αυτός που τον κατήγγειλε ως ασεβή:

Γράφει ο Διογένης:

Ὁ δ' οὖν Ἀριστοτέλης ἐλθὼν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τρία πρὸς τοῖς δέκα τῆς σχολῆς ἀφηγησάμενος ἔτη ὑπεξῆλθεν εἰς Χαλκίδα, Εὐρυμέδοντος αὐτὸν τοῦ ἱεροφάντου δίκην ἀσεβείας γραψαμένου, ἢ Δημοφίλου ὡς φησι Φαβωρῖνος ἐν Παντοδαπῇ ἱστορίᾳ (ε5).

5.7. Πρόδικος ο Κεῖος

Μαθητὴς του Πρωταγόρα και φίλος του Σωκράτη. Είναι και αυτός στον οποίο ίσως οφείλουμε τον μύθο με την εκλογή του Ηρακλή ανάμεσα στην Αρετή και την κακία.

Την υποτιθέμενη αναφορά καταδικής του έχει μόνο το λεξικό Σούδα 14 αιώνες αργότερα, που αναφέρει:

ἐν Ἀθήναις κώνειον πιὼν ἀπέθανεν ὡς διαφθείρων τοὺς νέους.

Δεν υπάρχει καμία πληροφορία αντίστοιχη από αρχαίο συγγραφέα, ούτε από τον Διογένη που δεν τον αναφέρει (τον αναφέρει μόνο στον Πρωταγόρα 9.50), ούτε από τον Φιλόστρατο που τον αναφέρει (1.12). Ο δε Κικέρων (de Natura Deorum 42.118), απλά αναφέρει τις απόψεις του σκωπτικά.

5.8. Θεόδωρος ο Κυρηναίος ο Άθεος

Άλλος ένας μέτοικος φιλόσοφος στην Αθήνα. Τον αναφέρει ο Διογένης στους μαθητές του Αρίστιππου (B 97) και αφού αναφέρει τα του βίου του συμπληρώνει:

Παρολίγον όμως να προσαχθεί στον Άρειον Πάγον εάν ο Δημήτριος ο Φαληρέας δεν τον γλύτωνα. Ο Αμφικράτης όμως στο *Περὶ ἐνδόξων ἀνδρῶν* λέγει ότι καταδικάστηκε να πει το κώνιο.

*Καὶ μέντοι παρ' ὀλίγον ἐκινδύνευσεν εἰς Ἄρειον ἀχθῆναι πάγον, εἰ μὴ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς αὐτὸν ἐρρύσατο. Ἀμφικράτης δ' ἐν τῷ *Περὶ ἐνδόξων ἀνδρῶν* φησι κώνειον αὐτὸν πιεῖν καταδικασθέντα. (B 101)*

Ο ίδιος αναφέρει στην συνέχεια όταν ήταν στον Πτολεμαίο, ερωτήθηκε αν αυτός είναι που έδιωξαν από την Αθήνα και απάντησε καταφατικώς. (B 102)

5.9. Στίλπων ο Μεγαρεύς

Εδώ έχουμε πάλι τον Διογένη που μας λέει:

Λένε πως αυτός ήταν που έκανε για την Αθηνά του Φειδία την ερώτηση: «Η Αθηνά, η κόρη του Δία, ήταν θεός;» του είπαν «ναι» και συνέχισε: «Αυτή όμως δεν είναι του Δία, αλλά του Φειδία». Συμφώνησαν και τότε συμπλήρωσε: «Επομένως δεν είναι θεός». Γι' αυτά τα λόγια οδηγήθηκε στον Άρειο Πάγο και δεν τα αρνήθηκε, αλλά είπε πως μίλησε σωστά, γιατί η Αθηνά δεν είναι θεός, αλλά θεά, αφού θεοί είναι οι άνδρες. Όμως οι Αρεοπαγίτες τον διέταξαν να φύγει αμέσως από την πόλη.

Τοῦτόν φασιν περὶ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς τοῦ Φειδίου τοιοῦτόν τινα λόγον ἐρωτῆσαι· «Ἄρά γε ἡ τοῦ Διὸς Ἀθηνᾶ θεός ἐστι;» φήσαντος δέ, «Ναί,» «Αὕτη δέ γε,» εἶπεν, «οὐκ ἔστι Διός, ἀλλὰ Φειδίου.» Συγχωρουμένου δέ, «Οὐκ ἄρα,» εἶπε, «θεός ἐστιν.» Ἐν ᾧ καὶ εἰς Ἄρειον πάγον προσκληθέντα μὴ ἀρνήσασθαι, φάσκειν δ' ὀρθῶς διειλέχθαι· μὴ γὰρ εἶναι αὐτὴν θεόν, ἀλλὰ θεάν· θεοὺς δὲ εἶναι τοὺς ἄρρενας. Καὶ μέντοι τοὺς Ἀρεοπαγίτας εὐθέως αὐτὸν κελεῦσαι τῆς πόλεως ἐξελθεῖν. Ὅτε καὶ Θεόδωρον τὸν ἐπίκλην θεὸν ἐπισκώπτοντα εἰπεῖν, «Πόθεν δὲ τοῦτ' ἦδει Στίλπων; ἢ ἀνασύρας αὐτῆς τὸν κῆπον ἐθεάσατο;» Ἦν δ' ἀληθῶς οὗτος μὲν θρασύτατος· Στίλπων δὲ κομψότατος. (B 116)

Θα καταλάβετε ότι δεν είχε να κάνει με τις ιδέες του αλλά με τον “εξυπνακισμό” ενός μετοίκου μάλιστα δωρικής καταγωγής στους Αθηναίους πολίτες.

Τέλος αξίζει να αναφερθεί μια υποτιθέμενη δίωξη όπως αναφέρουν συχνά για τον Αρίσταρχο τον Σάμιο:

5.10. Αρίσταρχος ο Σάμιος

Γράφει ο Πλούταρχος (Περὶ του Εμφαινομένου Προσώπου τω Κύκλω της Σελήνης):

καὶ ὁ Λεύκιος γελάσας “μόνον” εἶπεν “ὦ τάν, μὴ κρίσιν ἡμῖν [923A] ἀσεβείας ἐπαγγείλης, ὡσπερ Ἀρίσταρχον ὤετο δεῖν Κλεάνθης τὸν Σάμιον ἀσεβείας προσκαλεῖσθαι τοὺς Ἕλληνας ὡς κινουῦντα τοῦ κόσμου τὴν ἐστίαν, ὅτι <τὰ> φαινόμενα σώζειν ἀνὴρ ἐπειρᾶτο μένειν τὸν οὐρανὸν ὑποτιθέμενος, ἐξελίττεσθαι δὲ κατὰ λοξοῦ κύκλου τὴν γῆν, ἅμα καὶ περὶ τὸν αὐτῆς ἄξονα δινουμένην. ἡμεῖς μὲν οὖν οὐδὲν αὐτοὶ παρ’ αὐτῶν λέγομεν· (923a)

Εδώ βλέπουμε ότι το “Κλεάνθης τὸν Σάμιον ἀσεβείας προσκαλεῖσθαι τοὺς Ἕλληνας”, είναι μια κατηγορία στον αέρα και όχι κατηγορία σε δικαστήριο ή σε Εκκλησία. Δηλαδή είναι σαν να λέμε ότι βγήκε η Λουκά στην τηλεόραση και κατάγγειλε τον Κασσελάκη ως αμαρτωλό επειδή είναι ομοφυλόφιλος, κάτι τέτοιο. Τέτοιας φύσης κατηγορίες πάντα υπήρχαν.

5.11. Μια κριτική για όλα αυτά

Αρχικά να σημειωθεί ότι πηγή σχεδόν σε όλες τις διώξεις αυτές που είδαμε εκτός του Σωκράτη είναι κυρίως ο Διογένης ο Λαέρτιος, που αν και μας δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί για αυτές, γιατί όλες οι πηγές του έχουν χαθεί και πολλές από αυτές είναι αντικρουόμενες όπως ήδη φάνηκε. Για παράδειγμα για τον Πυθαγόρα σήμερα, δεν έχουμε καμία ασφαλή πληροφορία και η ζωή του είναι σχεδόν μυθική. Για τον Πρωταγόρα επίσης έρχεται σε αντίθεση με κείμενα του Πλάτωνα. Άλλο ένα σημαντικό στοιχείο είναι ότι οι περισσότεροι από αυτούς που διώχθηκαν ήταν Μέτοικοι και όχι Αθηναίοι, που σημαίνει ότι τα δικαιώματά τους ήταν κατώτερα από όσους ανήκαν στον Δήμο και η θέση τους επισφαλής. Τέλος το ότι η διανόηση στην Ελλάδα είχε προχωρήσει τόσο πολύ δεν σημαίνει ότι όλη η κοινωνία ακολουθούσε και δεν υπήρχε δεισιδαιμονία που κάποιος μπορούσε να εκμεταλλευτεί. Είναι όμως αυτή η δεισιδαιμονία της αρχαίας εποχής πραγματικά συγκρίσιμη με την αντίστοιχη στο Βυζάντιο; Με τον τεμαχισμό πτωμάτων και την προσκύνηση τους που έγινε αξία στο Βυζάντιο και είναι ακόμα στο σύγχρονο ποίμνιο; Με την καύση αιρετικών όπως του Βασιλείου από το φιλόχριστο ποίμνιο επί Αλεξίου; Με τον φανατισμό και τις καταστροφές σε κάθε θρησκευτική έριδα; Με το κάψιμο των βιβλίων και βιβλιοθηκών κάθε αιρετικού; είναι συγκρίσιμη με την λατρεία των εικόνων ή άλλων φτιαχτών ως επί το πλείστον κειμηλίων που περιφερόντουσαν και ακόμα περιφέρονται ως θαυματουργά;

Ας δούμε τι ήταν η κατηγορία περί “αθείας” εκείνη την αρχαία εποχή. Δεν είχε σχέση με το τι πίστευε ο κάθε ένας, αλλά με το αν τιμούσε ή όχι τους θεούς και τους ήρωες της συγκεκριμένης πόλης, αφού το να μην τους τιμάς, έδειχνε, και προφανώς δεν υπήρχε άλλο σχετικό στοιχείο, μη εμπιστοσύνη στους θεσμούς της πόλης. Είναι αυτό που στην ρωμαϊκή εποχή μετατράπηκε σε λατρεία του αυτοκράτορα ως τιμή στην ενότητα της αυτοκρατορίας. Είναι και αυτό που οι ίδιοι οι χριστιανοί αργότερα αντιστάθηκαν και σε αυτό χρωστούνε κάποιους από τους μάρτυρες τους που αργότερα τους αναβαθμίσαν σε εκατομμύρια. Δεν ήταν όμως ξεκάθαρη δίωξη πίστης όπως αυτή μετατράπηκε στο Βυζάντιο και για τον λόγο αυτό δεν τέθηκε ποτέ, όπως στο Βυζάντιο, θέμα μετάνοιας. Στην αρχαία εποχή δεν υπήρχε πίστη, αλλά ενδείξεις λατρείας που εύκολα μπορεί να ήταν καθαρά τυπική, για το καλό της πόλης. Αυτός είναι και ο λόγος που στον μεν ένα Πολιτισμό έχουμε ελευθερία έκφρασης ενώ στον άλλον όχι.

Αν διαβάσουμε όμως όλους τους σχετικούς βίους των φιλοσόφων αυτών, θα διαπιστώσουμε ότι τις απόψεις που είχαν, τις ανέφεραν και τις έγραφαν ελεύθερα για μεγάλο διάστημα μέχρι την υποτιθέμενη δίωξή τους και οι απόψεις τους αυτές διαδίδονταν και αντιγραφόντουσαν από τους άλλους. Ακόμα και μετά τις διώξεις τους οι σχολές τους συνέχιζαν να δουλεύουν. Δεν υπήρχαν ανόσιες ιδέες όπως θα δούμε αργότερα. Αυτό επιτείνει την εικόνα για το ότι δεν ενδιέφεραν οι ιδέες αλλά κάποιες συγκεκριμένες προφανώς ενέργειες που μπορούσαν να θεωρηθούν ως ασέβεια και να κατηγορηθούν για αυτό. Αντίθετα στο Βυζάντιο με το που μαθαινόταν η οποιαδήποτε διαφορετική γνώμη κατά κανόνα ξεκινούσε αμέσως κατακραυγή, διώξεις και κάψιμο των βιβλίων.

6. Οι άλλοι φιλόσοφοι;

Τέλος αν θεωρήσουμε ότι τα κίνητρα ήταν για τις ιδέες τους και μόνο, τότε έχουμε άλλο πρόβλημα. Πως θα δικαιολογήσουμε όλους τους υπόλοιπους εκατοντάδες φιλοσόφους και σοφιστές που δεν διώχθηκαν σε μια τόσο “σκοταδιστική κοινωνία” όπως θέλουν να μας πουν;

Αν πάλι το πρόβλημα ήταν μόνο το θέμα της “αθείας” όπως αναφέρεται, πως δικαιολογείται η μη δίωξη και καταδίκη του Ίππωνος του Σάμιου, του Κινησία, του Κριτία του Αθηναίου, του Ξενοφάνη, του Ευήμερου του Μεσσήνιου, του Διογένη του Απολλωνιάτη, του Δημόκριτου ή του Επίκουρου ή και άλλων που δεν

γνωρίζουμε αφού χάθηκε όλη σχεδόν η αρχαία γραμματεία; Όλοι αυτοί εξέφρασαν ιδιαίτερα διαφορετικές απόψεις από τις τρέχουσες της εποχής τους περί θεών, ακόμη και στα όρια ή στην ίδια την έννοια της αθείας και δεν τους πείραξε ούτε τους κατηγορήσε κανείς εκτός του Κριτία αλλά όχι για τις απόψεις του αλλά για το κόψιμο των κεφαλών του Ερμή μαζί με τον Αλκιβιάδη, σε μια από ότι φαίνεται προβοκάτσια για να κατηγορηθεί ο Αλκιβιάδης για πολιτικούς λόγους.

Αντίθετα στο Βυζάντιο η παραμικρή απόκλιση από το δόγμα, οδηγούσε ή σε μετάνοια και απάρνηση των ιδεών του κάθε λόγιου, ή σε τιμωρία ή θάνατο. Τα δε βιβλία του λογίου, όχι μόνο τα δικά του, αλλά και αυτά που τον οδήγησαν στις “βλάσφημες” σκέψεις, οδηγούνταν στην πυρά. Υπήρχε πλήρης καταστροφή όλης της γραμματείας που δεν ήταν σύμφωνη με τα επίσημα ιδεώδη. Σε αντίθεση με την αρχαία εποχή που υπήρχε πλουραλισμός ιδεών και οι ιδέες και τα βιβλία ακόμα και των υποτίθεται “διωγμένων” φιλοσόφων κυκλοφορούσαν ελεύθερα, ενώ υπήρχαν βιβλιοθήκες που τα μάζευαν και τα αντέγραφαν.

Στο βιβλίο *Όσα είπαν οι αρχαίοι Έλληνες περί θεού*, από τις εκδόσεις Κάκτος, περιλαμβάνονται από αυτά τα ελάχιστα που έχουν διασωθεί, αρκετές από τις διαφορετικές συχνά γνώμες περί θεών 55 αρχαίων λογίων ποιητών και φιλοσόφων από τον όγδοο π.κ.χ αιώνα έως τον πέμπτο κ.χ., και εκεί φαίνεται η ποικιλομορφία των απόψεων και η ελευθερία που είχαν οι Έλληνες στο να κατανοούν το θείον και να εκφράζονται για αυτό. Δεν είναι τυχαίο ότι όλοι σχεδόν οι Έλληνες σοφοί είναι οι πρώτοι που αποδέσμευσαν στη συνείδησή τους τους θεούς από τον φυσικό κόσμο και έψαχναν σε όλα τα φυσικά λογικές αιτίες θέτοντας έτσι την έννοια και την βάση της Επιστήμης. Αυτή η ελευθερία καταδικάσθηκε στο Βυζάντιο και από τον έκτο αιώνα και μετά είχαμε υποχρεωτική μονοδοξία.

7. Συμπεράσματα

Το θέμα είναι ότι οι λίγοι αυτοί φιλόσοφοι που φέρονται ή κυνηγήθηκαν για ασέβεια, δεν στοιχειοθετούν κυνήγι φιλοσόφων ή υποβίβαση της φιλοσοφίας, δεν στοιχειοθετούν δογματισμό της αρχαίας θρησκείας, ούτε σκοταδισμό στην ελληνική αρχαιότητα. Δείχνουν μια ζωντανή κοινωνία με τις αντιθέσεις της που όπως στην δημοκρατία ενίοτε κυριαρχούσαν (και ακόμα κυριαρχούν συχνά) οι λαοπλάνοι και η λογική υποχωρούσε, έτσι και στην διανόηση υπήρχαν συντηρητικές αντιδράσεις. Το να μην υπήρχαν θα ήταν το περίεργο. Παρά τις

αντιθέσεις και τα προβλήματα όμως και ήταν πιο ανοικτή κοινωνία και παρήγαγε Πολιτισμό. Έναν πολιτισμό που δεν τον ξαναείδαμε για αιώνες.

Αντίθετα δείχνουν το μεγάλο χάσμα που υπήρξε στην αντίστοιχη αντιμετώπιση κάθε παρέκκλισης στο Βυζάντιο. Ανοίξτε όποιο βιβλίο φιλοσοφίας θέλετε. Η φιλοσοφία άρα και η ελεύθερη έκφραση, άνησε σχεδόν ανεμπόδιστα για αιώνες μέσα στην εθνικής θρησκείας ελληνική ή ελληνόφωνη κοινωνία, πριν την λαίλαπα του υποχρεωτικού χριστιανικού δόγματος επί Βυζαντίου και σταμάτησε με την έλευσή του τον έκτο αιώνα και μετά, μόλις έκλεισε η Ακαδημία των Αθηνών από τον Ιουστινιανό. Ο ολοκληρωτισμός επικράτησε. Στην συνέχεια και μέχρι την Αναγέννηση δεν έχουμε φιλοσοφία αλλά θεολογία. Η δε Αναγέννηση έγινε μακριά από την πατρίδα της στους Λατίνους που εμείς οι Ανατολίτες τους βδελυσσόμαστε.

Είναι προφανές λοιπόν ότι οι συγκεκριμένες αναφορές από τους σύγχρονους απολογητές γίνονται για να ρίξουν στάκτη στα μάτια και ότι οι αρχαίες εποχές ήταν όλες ίδιες. Εν ολίγοις ότι δεν άλλαξαν πολλά στο Βυζάντιο από την αρχαία εποχή, δείχνοντας μας τελικά και πόσο Ανθέλληνες είναι. Έλα όμως που δεν μπορεί να τους βγει το παραμύθι του σκοταδιστικού Ελληνικού Πολιτισμού από τον οποίον ό,τι λίγο απέμεινε από αυτόν και από τις διώξεις και τις διαβολές που του έκαναν και όπως φαίνεται ακόμα διαβάλλουν, θα μας φωτίζει για πολύ καιρό ακόμα.

Φιλίστωρ